

Araştırma Makalesi / Research Article

ABDULLAH KÜTÂHÎ'NİN FERÂİDUL-FUNÛN'UNDA TABÂYİ 'U'L-HAYEVÂN*

Ahmet GÖKSU¹

Öz

Abdullah Kütâhî (ö. 1784)'nin *Ferâidu'l-funûn*'un altıncı cildi, ağırlıklı olarak matematik bilimler olmak üzere bazı tabiat ilimlerini içerir. Bu ilimlerden biri de canlılara dair bilgileri ihtiva eden '*İlm Tabâyi 'u'l-Hayevân*'dır. İlgili ilmi anlatan bölüm, altıncı cildin 7a-15a sayfaları arasında bulunur. Bölüm, ilk olarak bu ilmin tanımı ile başlar. '*İlm Tabâyi 'u'l-Hayevân*' canlı türlerinin özellikleri, "gariplikleri", faydaları ve zararları üzerine araştırmalar yapan bir ilimdir. Bu ilmin konusu karada ve denizde, yürüyen, sürünen, uçan ya da diğer şekillerde hareket eden canlılardır. Amacı insanların sağlığı için hayvanlardan yararlanma ve yine aynı amaçla zararlı olanlarından sakınmaktır. Fakat sadece bunlarla sınırlı olmayıp hayvanların bazı hallerinin tuhaflıklarını ve bazı davranışlarının garipliklerini de anlamayı amaçladığını aktarır. Zikrettiği tek kaynak ve isim Demîrî (ö. 1405) ve onun meşhur eseri *Hayâtü'l-hayevân*'dır. Ardından insan ile başladığı canlılara aslan, kurt, sırtlan ve ayı ile devam ederek toplam otuz sekiz hayvandan bahseder. Her bir hayvanın yalnızca *havâss*'ını ele alır; hangi beden parçasının hangi özelliğe sahip olduğunu ve hangi derde deva sayıldığını açıklar. Bunu yaparken bazı hayvanlar için daha geniş, bazıları için ise daha kısa bilgiler vererek ilerler. Ele aldığı canlıların otuz tanesi karada yaşayan canlılar olup altısı kuşlardandır. Bu makalede Kütâhî'nin çizmiş olduğumuz sınırlar içerisinde kaleme aldığı olduğu *Tabâyi 'u'l-Hayevân* ilmi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kütâhî, Hayevân, Havâss, Demîrî, İnsan.

TABÂYİ 'AL-ḤAYAWÂN' IN 'ABD ALLÂH KUTÂHÎ'S FARÂİD AL-FUNÛN

Abstract

The sixth volume of 'Abd Allâh Kutâhî's (d. 1784) *Farâid al-funûn* is primarily mathematical but also includes natural sciences. Within it, the section on '*İlm Tabâyi 'u'l-Hayawân*' (ff. 7a–15a) opens with a definition: a discipline that records the properties (ḥawâṣṣ), peculiarities, benefits, and harms of animals. Its subject is living beings that move on land or in the sea-walking, crawling, flying, or by other locomotion-and its stated purpose is to enable therapeutic use of animals while avoiding harm; it also notes unusual states and behaviors. The sole cited authority is al-Damîrî's (d. 1405) renowned *Hayât al-Ḥayawân*. The discussion begins with the human, then treats animals such as the lion, wolf, hyena, and bear, ultimately covering thirty-eight species. For each, the text records only the animal's *ḥawâṣṣ* -namely which body parts possess which properties and which ailments they cure- providing concise notes and, where needed, fuller remarks. It explicitly restricts itself to utility rather than causal explanation. Of the species treated, thirty are terrestrial and six are birds. This paper offers a detailed, stand-alone analysis of the section's structure, sources, and classificatory logic, and situates it within the late Ottoman afterlife of the *Hayât al-Ḥayawân* tradition.

Keywords: Kütâhî, Hayawân, Hawâṣṣ, Damîrî, Human.

* Bu makalenin içeriği, 10 Nisan 2025 tarihinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü'nün paydaşlarıyla Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde düzenlenen "Anadolu'da İlk Bilimler Ansiklopedisi: Abdullah Kütâhî ve Ferâidu'l-funûn" başlıklı ulusal sempozyumda sunulan aynı isimli bildiri metninin gözden geçirilerek genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü, ahmedgoksu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5582-4985.

Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 28.11.2025

Giriş

Kütahya'da doğan (1704) Abdullah Kütâhî, medrese tahsilini tamamladıktan sonra bir süre şehrin müftüsü olarak görev yapar. Aklî ve naklî ilimlerdeki vukûfiyetiyle tanınan Kütâhî, şahsî imkânlarıyla zengin bir kütüphane kurar; bu çaba, III. Mustafa'nın (1757-1774) dikkatini çekerek padişahın meclisine dâvet edilmesine vesile olur. Saray himâyesi sayesinde kitap borçlarını ödeyip telif faaliyetlerine ağırlık verir. Seksen yaşına yaklaşan Kütâhî, 1784 yılında vefat eder ve Kütahya'da "Miskinler Önü" kabristanına defnedilir.

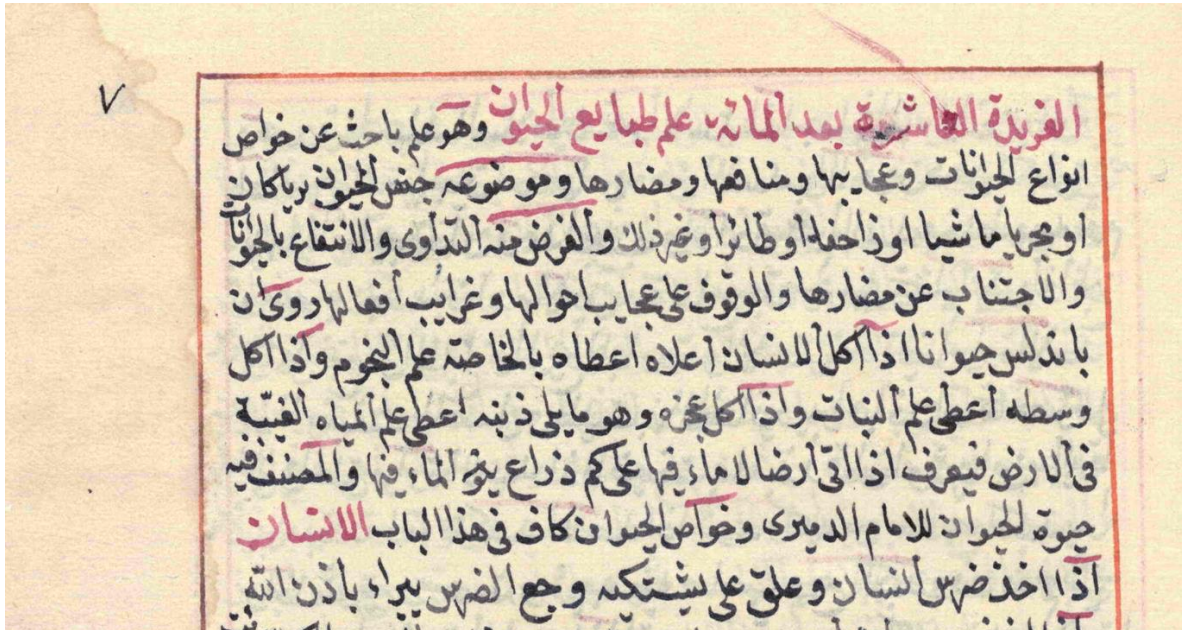
Kütâhî'nin başyapıtı *Ferâidu'l-funûn*, "her biri bir ilim şubesi" sayılan yaklaşık 120 mebhası ile 18. yüzyıl Osmanlı literatürünün en hacimli eserlerinden biridir. Bugün Ankara Millî Kütüphane'de korunan külliyat, en az dokuz cilt hâlinde istinsah edilmiş olup I., II., V. ve VIII. ciltler henüz tespit edilememiştir. Mevcut ciltlerdeki başlıca disiplin kümeleri şöyledir:

Tablo 1: Ciltlere Göre Ferâidu'l-Funûn'un İçeriği

Cilt	Yaprak Aralığı	Seçme Konular
III	1b-279b	Peygamber kıssaları, megâzî, hilâfet tarihi
IV	1a-293a	Müfessir ve muhaddis tabakatı, fakihler, edebiyat ve tıp tabakaları
VI	1a-435b	Ziraat, <i>Tabâyi'u'l-Hayevân</i> (7a-15a), hendese, optik, mekanik, aritmetik, astronomi, coğrafya
VII	1a-340b	Astronomik aletler, mûsikî, ahlâk-siyaset, belâgat, hadis usûlû
IX	2a-290a	Astronomik aletler, mûsikî, ahlâk-siyaset, belâgat, hadis usûlû

Bu makale, külliyatın VI. cildinde yer alan *Tabâyi'u'l-Hayevân* başlıklı kısmı ayrıntılı biçimde inceleyecektir.

Şekil 1: Ferâidu'l-Funûn VI'cilt 7a'nın Başı.

1. Tabâyi'u'l-Hayevân

Başlıkta yer alan "الفريدة العاشرة بعد المائة علم طبائع الحيوان" (el-ferîde el-âşira ba'd el-mi'a fî 'ilm tabâ'i' el-ḥayevân / "Yüz Onuncu Ferîde: Hayvanların Tabiatları İlmi") ibaresi, *Ferâidu'l-funûn* içinde hayvan bilgisinin bağımsız bir "ferîde" hâlinde ele alındığını gösterir. Devamında bu ilmin tanımı, konusu (*mevzûu*), amacı (*maksad*) zikredildikten sonra bir örnek verilir. Akabinde bu ilimde öne çıkmış kişi ve eserler tanıtılır ve giriş kısmı tamamlanır. Bu giriş kısmı tespit ettiğimiz kadarıyla Taşköprüzade'nin (ö. 1561)

Miftâhu's-sa'âde'sinden alıntı olmakla beraber farklılıklar barındırır. Bu farklılıklardan ilki bu ilmin isimlendirilmesinde görülür. *Miftâhu's-sa'âde* de bu ilim *İlmu'l-Hayevân* olarak isimlendirilirken Kütâhî onu *Tabâyi 'u 'l-Hayevân* olarak kullanır (Taşköprüzâde, 1985, c. 1, s. 308).

Bu ilim “çeşitli hayvanların özelliklerini (*havâs*), onların *acâib*'ini, faydalarını (*menâfi*) ve zararlarını (*mazarrât*) inceleyen bir ilim” olarak tanımlanır. Konusu ise (*mevzûu*) “kara (*berrî*) ve deniz (*bahrî*) hayvanları, yürüyenler (*mâşî*), sürünenler (*zâhif*), uçanlar (*tâir*) ve diğerleri dâhil olmak üzere hayvan cinsidir.”. Amacı da (*maksad*) “hayvanlardan şifa bulmak (*tedâvi*) ve fayda sağlamak (*intifâ*), onların zararlarından korunmak (*ihtirâz*), hallerindeki *acâib*'i ve eylemlerindeki *garâib*'i hakkında” bilgi edinmektir (Kütâhî, t.y., VI. cilt, yk. 7a).

Tanım, konu ve amacı verdikten sonra Taşköprüzâde'de örnek olarak bir hayvandan bahseder:

مثلا في غرب الأندلس حيوان، إذا أكل الانسان أعلاه، أعطى بالخاصية علم النجوم، وإذا أكل وسطه أعطى علم النبات، وإذا أكل عجزه - وهو ما يلي ذنبه - أعطى علم المياه المغيبة في الأرض، فيعرف إذا أتى أرضاً لا ماء فيها، على كم ذراع يكون الماء فيها.

Örnek olarak, Endülüs'ün batısında (*garb-ı Endülüs*) bir hayvan vardır ki, insan onun üst kısmını (*a'lâ*) yerse, özelliği (*hâssiyet*) gereği yıldızlar ilmini (*ilmu'n-nucûm*) edinir. Eğer orta kısmını (*vasat*) yerse, bitkiler ilmini (*ilmu'n-nebâtât*) verir. Ve eğer arka kısmını (*acez*) –ki o, kuyruğuna (*zeneb*) yakın olan kısımdır– yerse, yeryüzünde gizlenmiş (*muğayyeb*) sular ilmini (*ilmü'l-miyâhi'l-muğayyebetî fi'l-ard*) verir; böylece insan, susuz bir yere geldiğinde, suyun kaç *zira*² derinlikte olduğunu bilebilir (Taşköprüzâde, 1985, c. 1, s. 308).

Üstün özelliklere sahip efsanevi bir varlığa dair olabileceğini tahmin ettiğimiz bu hayvanın ne olduğuna dair yaşadığı yer hariç hiçbir ipucu verilmez. Kütâhî'nin örneği biraz farklıdır:

روی ان باندلس حيوانا

Bandulus adında bir hayvan vardır

diyerek başlar ki akabinde Taşköprüzâde bahsedilen hayvanın hangi kısmı yendiğinde hangi ilmin kazanılacağına dair aktarımlar takip edilir. Tasviri değişmese de Taşköprüzâde'deki “Endülüs'ün batısında (*garb-ı Endülüs*) bir hayvan”, Kütâhî'de “*Bandulus* adında bir hayvan”a dönüşür. Peki, *İlmu'l-Hayevân* geleneği içerisinde bulamadığımız “*Bandulus*” adındaki hayvan nedir?

Bandulus adı, Latince çevirisi *Picatrix* olarak bilinen, İslam astro-büyü (*astro-magic*) geleneğinin yapıtı *Gâyetü'l-Hakîm*'de de geçer. Bu kitabın, gezegenlerin ruhlarından bahseden üçüncü makalesinin dokuzuncu faslı, güneşin ruhaniyetini şöyle tasvir eder:

وروحانية الشمس تسمى بـندلوس والا على دهيماس والاسفل ابدولاس واليمين دهيفاس والشمال اطيعفاس والامام مغنموس والخلف غاديس ومحركها في فلکها وقسمه روحانيته يسمى طهيمارس ومجمع ذلك ونظامه بـندلوس

Güneş'in (*Şems*) ruhaniyeti *Bandulus* olarak adlandırılır. Onun üst kısmı *Deyhimas*, alt kısmı *Abdulas*, sağ kısmı *Deyhivas*, sol kısmı *Atyafas* ön kısmı *Mugnemus* ve arka kısmı *Gadis*'tir. Feleğindeki hareket ettiricisi ve ruhaniyetinin bölünmesi *Tuhaymaris* olarak isimlendirilir. Tüm bunların toplanması ve düzeni ise yine *Bandulus* (Mağritî, 1933, III. Mak., 9. Fas., s. 233).

Neoplantoncu gelenekten beslenen bu eserin anlatımındaki her bir gezegenin ruhu ve onun kısımlarının farklı niteliklere sahip oldukları görülür. *Bandulus* ise güneşin ruhaniyetini temsil eder. Onun bir hayvan olarak tasvir edilmesi ise büyük ihtimalle hermetik gelenekle irtibatlı olarak Antik Mısır tanrısı *Mandulis*'den gelir.

² *Zira* modern öncesi dönemde kullanılan bir ölçü birimidir. Parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısma denk düşen uzunluğu ifade eder. Standart olmayan bu uzunluk genelde yarım metre civarına karşılık gelir.

Şekil 2: Mandulis Tasviri (Kalabşa Tapınağı, Nubya - Günümüz Asvan Yakınları, Güney Mısır): Solda Kabartmaya Dayalı Modern Renkli Çizim, Sağda Tapınaktaki Özgün Kabartma.

Kaynak: Modern çizim: Wikimedia Commons, “Mandulis (Kalabsha Temple reconstruction drawing)”, erişim tarihi: 19.11.2025. Asıl kabartma fotoğrafı: Wikimedia Commons, “Relief of Mandulis at Kalabsha Temple”, erişim tarihi: 19.11.2025.

Mandulis, özellikle Ptolemaios hanedanlığından başlayarak Roma döneminde de önemsenen bir figür olarak Güneş ile ilişkilendirilir. Şekil 2’de görüldüğü üzere yarı hayvan yarı insan bir varlık olarak tasvir edilir.

Kutāhī’nin bilinçli olarak mı bu tabiri (روى ان باندلس حيوانا) kullandığı, ya da tam olarak hangi kaynaktan yararlandığı veyahut Taşköprüzâde’de “Endülüs’ün batısındaki bir hayvan” ifadesinin ne tür bir metinsel serüvene sahip olduğu müstakil araştırmaların konusudur.

2. Abdullah Kutāhī, Demîrî, Hayâtü’l-Hayevân

Hayvan maddelerinin sırayla verilmesine geçmeden önce girişin son kısmında Kutāhī yine Taşköprüzâde’yi takip ederek bu ilimde öne çıkmış kişi ve eserleri tanıtır. Fakat Taşköprüzâde’nin:

Bu konuda Kemaleddin Demîrî, hem etraflı (*mutavvel*) hem de *muhtasar* olarak güzel bir eser (*tasnif-i hasen*) kaleme almıştır. Ben o eseri bilirim. Ve ben, *Havâssu’l-Hayavân* adında kısa bir eser daha gördüm ki, bu konuda yeterlidir (*kâfi*); ancak yazarını (*musannif*) hatırlayamadım (Taşköprüzâde, 1985, c. 1, s. 308).

ifadelerine karşılık Kutāhī:

Bu alanda İmam Demîrî’nin *Hayâtü’l-Hhayevân* adlı eseri mevcuttur. *Havâssu’l-Hayavân* bu konuda yeterlidir (Kutāhī, t.y., VI. cilt, yk. 7a)

diyerek özetler. Buradaki dikkat çekici husus Kutāhī’nin Demîrî’den muteber bir biçimde “İmam Demîrî” şeklinde bahsetmesi ve eserinin adını *Hayâtü’l-hayevân* şeklinde zikretmesidir. Bu isim

ve kaynak Kütâhî'nin *Tabâyi 'u'l-Hayevân* kısmı içerisinde adını doğrudan andığı tek kaynaktır. Konunun giriş kısmı burada sonlanır ve ilk olarak İnsan ile hayvanlara dair doğrudan aktarımlar başlar.

3. *Tabâyi 'u'l-Hayevân*'da Yer Alan Hayvanlar

Kütâhî bu kısa girişten sonra sırasıyla hayvan isimlerinden oluşan kırmızı mürekkeple belirtilen başlıklarla hayvanlardan bahsetmeye başlar. Temel kaynağı Demîrî ve *Hayâtü 'l-hayevân* olmakla beraber aktardığı içerik sadece *havâss* ile ilgilidir. Hâlbuki *Hayâtü 'l-hayevân*'da ele alınan hayvan maddesinde, ilgili hayvanın kelimesinin kökenine dair bilgiler verilir, hayvan alışkanlıklarına göre tanıtılır, hayvanla ilgili hadisler, etinin helal olup olmadığı ile ilgili hükümler ve atasözleri sıralanır, hayvanın tıbbi, eczai, okült özellikleri (*havâss*) açıklanır, hayvanla ilgili rüya tabirlerine yer verilir. Kütâhî bu geniş içerik içerisinde sadece *havâss*'ı aktarmakla yetinir.

İkincisi, *Hayâtü 'l-hayevân*'da tertip genellikle alfabetik sıraya göre yapılır; ancak *esed* (aslan) çoğu nüshada listenin başına alınır. Hatta bazı varyantlarda, Kütâhî'nin de tercih ettiği şekilde, insan ilk sırada yer alır. Kütâhî'nin *Tabâyi 'u'l-Hayevân* kısmında ise böyle bir durum söz konusu olmayıp karışık bir sıra izlenir.

Bir diğer husus *Hayâtü 'l-hayevân*'ın en geniş versiyonunda binden fazla hayvan maddesi yer alırken muhtasarlarında yüzden fazla madde yer alır. Kütâhî'nin *Tabâyi 'u'l-Hayevân* kısmında ise sadece otuz sekiz hayvan maddesi bulunmaktadır. Tablo 2'den görüleceği üzere seçilen hayvanlar en bilinen hayvanlar olup karasal canlılardır. Örneğin bu listede suda yaşayan ya da böcek türü herhangi bir canlı da yer almaz.

Hayâtü 'l-hayevân içerisinde *havâss* alt başlığında birçok yerde başta Kazvînî olmak üzere Râzî, İbn Sînâ gibi birçok isme referans verirken Kütâhî'nin *Tabâyi 'u'l-Hayevân* kısmında girişteki Demîrî bahsi hariç hiçbir isme referans görmeyiz.

Tablo 2: Sırasıyla Kütāhī’nin Tabāyi ‘u’l-Ḥayevān Kısımında Yer Alan Hayvanlar

Numara	Arapça	Transkripsiyon	Türkçe
1	الإنسان	<i>el-İnsân</i>	İnsan
2	الأسد	<i>el-Esed</i>	Aslan
3	الذئب	<i>ez-Zi ‘b</i>	Kurt
4	الضبع	<i>ed-Dab ‘</i>	Sırtlan
5	الدب	<i>ed-Dubb</i>	Ayı
6	الخنزير	<i>el-Hinzîr</i>	Domuz
7	الكلب	<i>el-Kelb</i>	Köpek
8	المعز	<i>el-Ma ‘z</i>	Keçi
9	الغزال	<i>el-Gazâl</i>	Ceylan
10	بقر الوحش	<i>Bakaru ‘l-Vahş</i>	Yaban sığırları
11	الحمير	<i>el-Ḥamîr</i>	Eşek(ler)
12	النمر	<i>en-Nemir</i>	Pars, leopar
13	الفيل	<i>el-Fîl</i>	Fil
14	الضب	<i>ed-Dabb</i>	Keler, kertenkele
15	الأرنب	<i>el-Erneb</i>	Tavşan
16	الوعل	<i>el-Va ‘l</i>	Dağ keçisi
17	الأيل	<i>el-Eyil</i>	Geyik
18	الثعلب	<i>es-Sa ‘leb</i>	Tilki
19	التمساح	<i>et-Timsâh</i>	Timsah
20	البقر	<i>el-Bakar</i>	Sığır
21	الفرس	<i>el-Feres</i>	At
22	الحمار	<i>el-Himâr</i>	Eşek
23	حمار الوحش	<i>Himâru ‘l-Vahş</i>	Vahşi eşek
24	الجمل	<i>el-Cemel</i>	Deve
25	الستور	<i>es-Sinnûr</i>	Kedi
26	الفهد	<i>el-Fehd</i>	Çita.
27	بنات العرس	<i>Benâtu ‘l- ‘İrs</i>	Sansar, gelincik
28	القرود	<i>el-Kırd</i>	Maymun
29	القنفذ	<i>el-Kunfuz</i>	Kirpi
30	الفأر	<i>el-Fa ‘r</i>	Fare
31	الخلند	<i>el-Hulend</i>	Köstebek
32	الخجل	<i>el-Hacel</i>	Keklik
33	الدراج	<i>ed-Durrâc</i>	Turaç
34	الفاخنة	<i>el-Fâḥte</i>	Kumru veya tahtalı güvercin, üveyik
35	الهدهد	<i>el-Hüdhüd</i>	İbibik kuşu
36	العصفور	<i>el- ‘Uşfûr</i>	Serçe
37	الحمام	<i>el-Ḥamâm</i>	Güvercin
38	الرخم	<i>er-Rahm</i>	Mısır akbabası

Herhangi bir hayvan maddesi başladıktan sonra o hayvanın uzuvları sıralanıp neye iyi geldiği, faydaları, hangi işlemlerden geçirildikten sonra nasıl bir etki meydana getirdiği anlatılır. Örnek olarak *el-Hinzîr* maddesinin sırasıyla domuz eti (*lahmu ‘l-hinzîr*), yağı (*şahmu ‘l-hinzîr*), safrası (*merâretü ‘l-hinzîr*), sütü (*lebenü ‘l-hinzîr*), beyni (*dimâğu ‘l-hinzîr*) ve mesanesinden (*mesânetü ‘l-hinzîr*) bahsedilir.

Tablo 3: Hayvanlar ve Onlardan Kullanılan Beden Parçaları, Organlar, Vücut Sıvıları ve Diğer Unsurlara Dair Tablo.

Hayvan Maddesi	Uzuvları
<i>el-İnsân</i> (insan)	Diş, dışkı, saç, süt, menstrual kan, memeleri, yağ.
<i>el-Esed</i> (aslan)	Yağ, et, safra, karaciğer, testis, kan, beyin, baş, deri, dışkı.
<i>ez-Zi'b</i> (kurt)	Baş, safra, testis, göz, kan, et, beyin, kulak, azı dişi, kuyruk, karaciğer, penis.
<i>ed-Dab'</i> (sırtlan)	Deri, pence, sağ göz, el, baş, el, testis, dil, göz, yağ.
<i>ed-Dubb</i> (ayı)	Yağ, safra, kan, et, beyin, göz.
<i>el-Hinzîr</i> (domuz)	Et, yağ, safra, süt, beyin, mesane.
<i>el-Kelb</i> (köpek)	Azı dişi, akciğer, süt, dışkı, kulak kiri, kulak kenesi.
<i>el-Ma'z</i> (keçi)	Boynuz, safra, kan, süt.
<i>el-Gazâl</i> (ceylan)	Yağ, safra, beyin.
<i>Bakaru 'l-Vahş</i> (yaban sığırtı)	Safra, yağ.
<i>el-Hamîr</i> (eşek[ler])	Testis, safra, beyin.
<i>en-Nemir</i> (pars/leopard)	Testis, safra, kan, beyin, akciğer.
<i>el-Fîl</i> (fil)	Yağ, diş et, safra, karaciğer, kuyruk.
<i>ed-Dabb</i> (keler / çöl kertenkelesi)	Et, yağ.
<i>el-Erneb</i> (tavşan)	Dışkı, akciğer, karaciğer, kan, beyin safra, yağ, testis.
<i>el-Va'l</i> (dağ keçisi)	Yağ, beyin, kan.
<i>el-Eyil</i> (geyik)	Boynuz, testis, kan, et, yağ, beyin, karaciğer, penis.
<i>es-Sa'leb</i> (tilki)	Safra, kan, et, yağ, azı dişi, böbrek, testis, kuyruk.
<i>et-Timsâh</i> (timsah)	Göz, karaciğer, yağ, diş.
<i>el-Bakar</i> (sığır / inek)	Boynuz, süt, safra, yağı, kemik iliği, testis, dışkı, kemik, bağırsak, penis, idrar, beyin, meme, kuyruk.
<i>el-Feres</i> (at)	Dışkı, testis, süt, gübre, kuyruk kılı, diş, karaciğer, safra, tırnak.
<i>el-Himâr</i> (eşek [evcil])	Dalak, kuyruk kılı, derisi, süt.
<i>Himâru 'l-Vahş</i> (vahşi eşek)	Yağ, testis, tırnak, safra, kuyruk, beyin.
<i>el-Cemel</i> (deve)	Kemik, idrar, akciğer, tükürük, yağ, dışkı, kan, beyin.
<i>es-Sinnûr</i> (kedi)	Et, yağ, iç organlar, safra, kuyruk, kanı, dışkısı, testis, kulak kiri, beyni.
<i>el-Fehd</i> (çita)	Safra, kan
<i>Benâtu 'l-'İrs</i> (gelincik)	Tüy, kan, dışkı, deri.
<i>el-Kırd</i> (maymun)	Kalp, tüy, kan,
<i>el-Kunfuz</i> (kirpi)	Dalak safra, et, yağ, vücudunun tamamı, sağ-sol göz.
<i>el-Fa'r</i> (fare)	Tüm vücudu, kan, yağ, kuyruk.
<i>el-Hulend</i> (köstebek)	Kalp, beyin, diş, dışkı
<i>el-Hacel</i> (keklik)	Safra, et, yağ, beyin,
<i>ed-Durrâc</i> (turaç)	Yağ, safra, beyin.
<i>el-Fâhte</i> (kumru)	Kan
<i>el-Hüdhüd</i> (ibibik)	Ayak, kalp, dil, tüy, göz.
<i>el-'Uşfûr</i> (serçe)	Tüm vücudu, safra, gözyaşı, göz.
<i>el-Hamâm</i> (güvercin)	Kuyruğu, iç organları.
<i>er-Rahm</i> (Mısır akbabası)	Kan, et, beyin, kemik, karaciğer.

Tüm hayvanlar dikkate alındığında en çok tekrar edilen uzuvlar safra, et, yağ, beyin, kan, testis olmakla beraber kalp, göz, diş vb. çok geniş bir bileşik organlar listesi göze çarpar. Bu organların kullanımları ise çeşitlidir. Örneğin:

- Eğer saç (insan saçı) sirke ile ıslatılıp kuduz köpeğin ısırıldığı yere konulursa, yara iyileşir (Kütâhî, t.y., vr. 7a).

- Aslanın karaciğeri kızartılıp yenildiğinde, karaciğer ağrısına iyi gelir (Kütâhî, t.y., vr. 7b).
- Sırtlan derisi taşıyan bir kişiye hiçbir köpek saldırmaz (Kütâhî, t.y., vr. 8a).
- Tilkinin kuyruğu gül yağıyla ezilip cinsel ilişki sırasında erkeğin cinsel organına sürüldüğünde cinsel isteği artar (Kütâhî, t.y., vr. 11a).
- Eğer bir kuyu kazmak ve suyun yakın mı uzak mı olduğunu anlamak isterseniz, bir hüthütün gözünü alın ve güneş doğmadan önce kendi gözlerinize sürün (Kütâhî, t.y., vr. 14b).

Fakat bu çeşitliliği belli bir kategorizasyona tabi tutabiliriz. Bunun için de girişte bu ilmin (*tabâyi 'u'l-hayevân*) amacı olarak “hayvanlardan şifa bulmak (*tedâvî*) ve fayda sağlamak (*intifâ*), onların zararlarından korunmak (*ihtirâz*), hallerindeki *acâib*'i ve eylemlerindeki *ğarâib*'i hakkında” bilgi edinmek ifadesini kullanabiliriz.

Buna göre hayvan uzuvlarının *tedâvî* amacıyla kullanıldığına dair şu örnekler verilebilir:

- Karasığırın sütü, hatmi ile çırpılıp saçkıranlı bir kişinin başı yıkanırsa iyileşir (Kütâhî, t.y., vr. 10a).
- Fildişi, rendelenip on dirhem ağırlığında aspir suyuyla içildiğinde cüzzamlıya şifa verir (Kütâhî, t.y., vr. 10a).
- At testisi, tuz ile ezilir ve küçük bir miktar alınarak sıcak su ile eritilir, sonra egzamaya sürüldüğünde onu giderir (Kütâhî, t.y., vr. 12a).

Fayda sağlamak (*intifâ*) amacıyla kullanıldığına dair şu örnekler verilebilir:

- Yaban eşeği toynağı, kurutulup ince bir şekilde öğütüldükten sonra gözlerinde perde olan biri tarafından sürme olarak kullanılırsa faydalı olur (Kütâhî, t.y., vr. 12b).
- Kirpi ödü, mansur kâfuru ile karıştırılıp baş ağrısı çeken birine sarılırsa ona fayda sağlar (Kütâhî, t.y., vr. 13a).
- Ayı yağı eğer eritilir ve onunla fistüle (*en-nâsûr*) uygulanırsa, ona fayda sağlar (Kütâhî, t.y., vr. 8b).

Zararlarından korunmak (*ihtirâz*) amacıyla kullanıldığına dair şu örnekler verilebilir:

- Geyik dışkısı, kükürtle yakılırsa, o yerden tüm sürüngenleri ve tüm zehirli canlıları kovar (Kütâhî, t.y., vr. 10b).
- Eğer evden sivrisinekleri tamamen uzaklaştırmak istersen, bir atın kuyruk kıllarından alıp kapının tamamına asarsan, sivrisinekler asla yaklaşmaz (Kütâhî, t.y., vr. 12a).
- Bir kurt başı güvercin kulesine asılırsa, o kuleye gelincik, kurt, kedi veya zarar verebilecek başka hiçbir şey yaklaşmaz (Kütâhî, t.y., vr. 8a).

Hallerindeki *acâib* ve eylemlerindeki *ğarâib* amacıyla kullanıldığına dair de şu örnekler verilebilir:

- Bir kuyu kazmak ve suyun uzak mı yakın mı olduğunu belirlemek isterseniz, bir hüthütün gözünü alın ve güneş doğmadan önce kendi gözlerinizi onunla ovun. Kazmak istediğiniz yere bakın; yerden akan bir deniz göreceksiniz. Eğer deniz yakınsa, su da yakındır; aksi takdirde uzaktır (Kütâhî, t.y., vr. 14b).
- Tavşan yağı, kişinin ve annesinin adına bir bez içine konulup, yanına bir keseden bir miktar yün konulur ve bir kadının başının altına konulursa, uyanıkken yaptığı her şeyi, hatta cinsel ilişkiyi bile anlatır (Kütâhî, t.y., vr. 10a).
- Eğer bir erkek veya kadını sevgiyle kendine bağlamak isterseniz, kediden üç damla kan veya pislik (*ezâ'l-kıtt*) alın, bunu yiyeceğe, şaraba, irmiğe veya tatlıya katın ve o kadın veya erkeğe yedin. Böylece sevgisi artar. Sonra o kediyi yanınızda tutun ve ona iyi davranın. Zira kedi ölürse, o kişi de ölür. Eğer kendisine sevgi yapılmış bir erkeğin (veya kadının) bu durumdan kurtulmasını isterseniz, ona pişmiş kirpi eti yedin ve kediyi serbest bırakın (Kütâhî, t.y., vr. 13a).

Bu farklı örnekler üzerinden dört hayvanın kullanımlarını dört farklı amaca göre gruplandırabiliriz.

Hayvan uzuvlarının kullanımında kısmen belirli örüntüler ve ortak temalar tespit etmek de mümkündür. Farklı hayvanlardan alınan aynı tür beden unsuru (örneğin kan veya safra), çeşitli rahatsızlıklar için benzer veya aynı etkiyi gösterdiği de görülür. Tespit edilebilen bazı genel örüntüler şu şekilde sıralanabilir:

- **Safra (Merâre):**
 - Genel Teması: Çoğunlukla göz hastalıkları (gözde perde, beyazlık), zihinsel durumlar (anlayışı artırma, unutkanlığı azaltma, deliliği iyileştirme), cilt rahatsızlıkları (alacalı hastalık, saçkıran) ve bazı iç hastalıkları (kolik, karaciğer ağrısı) için kullanıldığı görülür. Bazı durumlarda ise aşk büyüsü veya büyüü bozma gibi etkilerle de ilişkilendirilir.
 - Örnekler: hınzır, aslan, tilki, keçi, timsah, yaban eşeği, kirpi ve kedi safrası göz sorunları için zikredilmiştir. Aslan ve tilki safrası cilt sorunları için kullanılırken, hınzır ve tilki safrası zihinsel durumlar için geçmiştir.
- **Yağ (Şahm):**
 - Genel Teması: Ağrı kesici (eklem ağrıları, sırt ağrısı, baş ağrısı), cilt sorunları (çatlaklar, lekeler, saç çıkarma/engelleme), iltihap giderme ve bazen de cinsel güç artırma amacıyla kullanıldığı görülür. Yağın, pireleri ve sinekleri kovmak gibi çevresel amaçlarla da kullanıldığı kaydedilir.
 - Örnekler: hınzır yağı çatlaklar ve eklem ağrıları, fil yağı baş ağrısı, aslan yağı timsah kovma ve çekicilik, tilki yağı saç çıkarma ve pire kovma için kullanılmıştır.
- **Kan (Dem):**
 - Genel Teması: Genellikle cilt rahatsızlıkları (alacalı hastalık, lekeler, sivilceler), iltihaplar, kanamayı durdurma ve bazen de sihirli veya mistik etkiler (görünmezlik, kötü niyetli insanları engelleme) için kullanıldığı iddia edilmiştir.
 - Örnekler: hınzır mesane kanı idrar kaçırma, aslan kanı kanser ve boğaz iltihabı, tilki kanı saç güzelleştirme, sığır kanı mide rahatsızlıkları, kumru kanı alacalı hastalık için zikredilmiştir.
- **Beyin (Dimâğ):**
 - Genel Teması: Özellikle baş ağrısı, zihinsel rahatsızlıklar (delilik, vesvese), görme sorunları ve genel olarak vücudu güçlendirme amacıyla kullanıldığı görülür.
 - Örnekler: hınzır, aslan, ceylan, ayı, yabani eşek ve kedi beyni baş ağrısı ve zihinsel durumlar için önerilmiştir.
- **Testis (Husye):**
 - Genel Teması: Cinsel gücü artırma, cinsel isteği kontrol etme (hem artırma hem azaltma), kısırlık ve bazen de böbrek veya karaciğer sorunlarına iyi geldiği iddia edilmiştir.
 - Örnekler: Aslan, tilki, ayı, yabani eşek ve sığır testisleri cinsel güç ve doğurganlıkla ilgili kullanımlar için zikredilmiştir.

Tersinden bir okuma yaparak, farklı hayvanların çeşitli organlarının değişik işlemlerden geçirilerek hangi rahatsızlıkların tedavisinde kullanıldığını da inceleyebiliriz. Bu araştırmada da en sık karşılaşılan sorunlar arasında ağrılar, cilt rahatsızlıkları, göz hastalıkları, cinsel güç ve arzuyu artırma-azaltma, uykusuzluk, ateşli, hastalıklar, psikosomatik rahatsızlıklar ve haşerelerden, saldırgan ve zararlı hayvanlardan korunma olduğu görülür.

4. Sonuç

Bu makale, Abdullah Kütâhî'nin *Ferâidu'l-funûn* VI. cildindeki "Tabâyi 'u 'l-Hayevân" bölümü, bir tanımından hayvan listesine, *havâss* örüntülerinden *Bandulus* rivayetine kadar ayrıntılı biçimde

incelemiştir. Bu inceleme sonucunda dört temel husus görülmüştür. Metnin tek otorite olarak Demîrî’nin *Hayâtü’l-Hayevân*’ına atıf yapması ve 38 maddelik seçkisinin Demîrî’deki uzun *havâss* paragraflarının özetlerinden oluşması, Kütâhî’nin aslında “*Hayâtü’l-hayevân* geleneği”³’nin Osmanlıdaki bir halkasını temsil ettiğini gösterir. Eser böylece 15.–18. yy. arasında süregelen tıbbi-zoolojik-majik literatürünün bir parçasını oluşturur.

“Tabâyi’u’l-Hayevân” başlığı, ilk bakışta Aristotelesçi *Kitâbu’l-Hayevân* geleneğinin (felsefe-bilim merkezli) bir devamı izlenimini verse de, Kütâhî’nin sayfalarında hayvanlar, onların uzuvları ve etkileri arasında bir illiyet mevcut değildir. Metin yalnızca “hangi uzvun hangi etkiye sahip olduğunu gösteren bir *havâss* derlemesi sunar ki, Kütâhî’nin metni bu yönüyle başlık ile içerik arasında, alışılmışın dışında, belirgin bir ayrışmaya sahiptir. *Havâss* listesi ilk bakışta *materia medica* amaçlı gibi dursa da “kedinin kanıyla aşk bağı kurmak” ya da “hüthüt gözüyle kuyudaki su derinliğini görmek” gibi pek çok madde, tedaviden ziyade majik-okült pratikleri hedefler. Bu nedenle metin, klasik eczâî metinlerin sınırlarını aşan melez (tıbbî + okült) bir bilgi kümesi olarak konumlanır. Hayvan sayısının 38 ile sınırlı kalması, alfabetik tertibin terk edilmesi ve Demîrî dışı kaynak adlarının neredeyse hiç zikredilmemesi, 18. yy. itibarıyla *Hayâtü’l-hayevân*’ın muhtasarlarının pratikte en çok başvurulan metinlerden biri hâline geldiğini belgeleyen bir örnek sunar.

Sonuç olarak *Ferâidu’l-funûn*’daki bu bölüm, (i) Demîrî merkezli *havâss* geleneğinin nasıl kısaltılarak dolaşıma girdiğini, (ii) Aristotelesçi “tabiat” başlığının teorik hayvan bilgisinin artık illiyet değil fayda-odaklı listeyi akla getirdiğini, (iii) tıbbi reçete ile majikal uygulamanın Kütâhî’nin yaşadığı dönemde Osmanlı’da hâlâ iç içe olduğunu ve (iv) *Hayâtü’l-hayevân* külliyyatının 18. yy.’da da baskınlığını koruduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Afyoncu, F. ve Göksu, A. (2024). İbn Sînâ eydür!: Terceme-i Aynü’l-Hayât’ta “el-Menâfi” altında İbn Sînâ’yı Demîrî üzerinden okumak. *Osmanlı’da Ulûm-i Tabîiyye Sempozyumu*’nda sunulan bildiri, 20 Aralık 2024.
- Afyoncu, F. ve Göksu, A. (2024). Farklı ama aynı: Muhammed Bosnevî’nin *Hayâtü’l-Hayevân* tercümesi. *Osmanlı Avrupası’nda Bilim ve Düşünce: Bilimler, Bilginler, Eserler*, 113–146.
- Fazlıoğlu, İ. (2025, 11 Nisan). Bir ‘bilimler ansiklopedisi’ yazmak: Abdullah Kütâhî ve dönemindeki felsefe-bilim hayatı. [Yayınlanmamış konferans bildirisi]. Anadolu’da İlk Bilimler Ansiklopedisi Sempozyumu: Abdullah Kütâhî ve Ferâidu’l-funûn’u, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
- Göksu, A. ve Afyoncu, F. (2025). From Manticore to the healing lion skin: *Ḥayât al-Ḥayawân* in the Ottoman context. *Animal History*, 1–24. doi: 10.1525/ah.2025.2469088

³ Burada “*Hayâtü’l-hayevân* geleneği” ifadesiyle kastedilen, Demîrî’nin (ö. 1405) Arapça telifi *Hayâtü’l-hayevân*’ı (1372) merkezinde ama daha sonra farklı yüzyıllardaki özellikle Türkçe ve Farsça üretimdir. Bu üretim sadece tercümelerle sınırlı olmayıp, tercüme-telifler, ihtisarlar ve *havâss* gibi belli alt başlıkları içeren eserler gibi çeşitli ve bol bir yazın faaliyetini içerir. Bu kavramsallaştırma literatürde yerleşmiş bir kategori olmaktan çok, çalışmanın analitik çerçevesini ifade eder. Bahsi geçen geleneğin mahiyeti, aktarım biçimleri ve Osmanlı entelektüel ortamındaki karşılıkları, tarafımdan yürütülen TÜBİTAK 1001 projesi ‘Arapça “Zooloji” Literatürünün Osmanlı’daki Alımlanışı: *Hayâtü’l-Hayevân* Tercümeleri Örneği’ kapsamında sistemli biçimde incelenmektedir. Bu geleneğin Osmanlı ilmî muhitindeki dolaşımına ve dönüşümüne dair daha ayrıntılı değerlendirmeler için ayrıca bkz.: A. Göksu & F. Afyoncu, “Farklı Ama Aynı; Muhammed Bosnevî’nin *Hayâtü’l-Hayevân* Tercümesi,” *Osmanlı Avrupası’nda Bilim ve Düşünce: Bilimler, Bilginler, Eserler*, ss. 113–146, 2024; A. Göksu & F. Afyoncu, “‘İbn Sînâ Eydür!’: Terceme-i Aynü’l-Hayât’ta ‘el-Menâfi’ Altında İbn Sînâ’yı Demîrî Üzerinden Okumak,” *Osmanlı’da Ulûm-i Tabîiyye Sempozyumu*, 20 Aralık 2024; A. Göksu & F. Afyoncu, “From Manticore to the Healing Lion Skin: *Ḥayât al-Ḥayawân* in the Ottoman Context,” *Animal History*, 1–24 (2025). DOI: 10.1525/ah.2025.2469088.

Kütâhî, Abdullah (t.y.). *Ferâidu 'l-funûn*, VI. cilt (yazma, Ankara Millî Kütüphane, A 1234).

Mağritî, M. b. K. (1933). *Ghāyetü 'l-Hakîm wa-Aḥaqq al-Natīcatayn bi 'l-Taqdīm* (Thk. H. Ritter). Berlin – Leipzig: B. G. Teubner (= Studien der Bibliothek Warburg, Bd. 12).

Taşköprüzâde, A. (1985). *Miftâhu's-Sa'âda ve Mişbâhu's-Siyâda fî Mawdû'āti'l-'Ulûm* (2 c.). Beyrut: Dâr al-Kutub al-'Ilmiyya.